

**Ліквідація автономії Гетьманату Катериною II
як синтез російської правлячої династії традиціоналізму
та новаторства української політики**

З приходом до влади в Російській імперії Катерини II взаємини українського Гетьманату та російського самодержавства набули якісно нового звучання. Власне, у цей час розпочинається новий, як з'ясувалося згодом, останній етап їхнього розвитку, коли українська сторона була представлена власною ранньою державною організацією та, відповідно, певною мірою консолідованою навколо неї елітною верствою українського суспільства.

Вихована під впливом ідей камералізму, Просвітництва і концепції добре регульованої поліцейської держави Катерина з

самого початку свого правління продемонструвала прагнення посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їхній устрій і збільшити податкові надходження до імперської казни²⁷⁰. Як цілком слушно зауважують дослідники, метою програми державного будівництва для Катерини II, поза всяким сумнівом, була унітарна держава. Оскільки управління мало базуватися на розумі й універсальних принципах, закони та інституції повинні слугувати однаково добре для всіх підданих імперії, незалежно від того, живуть вони в Москві, Сибіру чи Гетьманщині. Національні відмінності визнавалися, але вважалися незначущими, а такими, що відображають лише рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією і більш однорідним її розвитком регіональні відмінності зникнуть²⁷¹. Кінцевою метою для неї було те, що Марк Раєв назвав “інституційною русифікацією”, тобто такою інтеграцією, яка “...мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, згодом інституційної і соціальної, і нарешті культурної”²⁷².

Заради досягнення такої однорідності Катерина II протиставляла новий раціональний порядок (за її визначенням, “найкращий з усіх порядків”²⁷³) давнім “феодальним” привілеям окремих історичних регіонів. Для неї ці останні були допотопними реліктами, які тільки перешкоджали досягненню її основної мети – створенню унітарної, добре врегульованої держави²⁷⁴. А відтак, маніфест імператриці від 10 (22) листопада 1764 р. про ліквідацію інституту гетьманства, на відміну від виданих з цього приводу попередніх указів російських правителів, уже не містив вказівок щодо тимчасовості його дії.

Як слушно помітив З. Когут, скасування посади гетьмана було лише одним з аспектів загальної політики Катерини II стосовно регіональної автономії²⁷⁵. У лютому 1764 р., коли імператриця змусила Розумовського піти у відставку, вона дала ясно зрозуміти у листі до новопризначеного генерального прокурора князя А. А. Вяземського, що керівними принципами відносно західних окраїн імперії мають стати русифікація і адміністративна централізація — “Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу було б непристойно, однак не можна вважати ці провінції чужими і поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс”²⁷⁶.

У процесі пошуку цих самих “зручних способів” урядом Катерини II було взято курс на поступову уніфікацію державних порядків колишньої Гетьманщини та асиміляцію її суспільства — “...коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім’я гетьманів щезли...”²⁷⁷. Для вирішення першого за-

вдання було створено Другу малоросійську колегію, яка одночасно і замінила собою гетьманську форму правління, і увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату (зокрема, вже 1764 р. колегією було поглинуто вищий виконавчий орган при гетьманському правлінні — Генеральну військову канцелярію, 1765 р. підпорядковано Генеральний військовий суд, а два роки по тому в колегіальні департаменти було перетворено Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії тощо²⁷⁸).

Розпочавши такі грандіозні з точки зору українського державного життя перетворення, імператриця, як видно з її листа до призначеного “малоросійським шефом” графа П.Рум’янцева, не вельми переймалася виникненням на українських землях опозиційно налаштованої старшинсько-шляхетської фронди. Так, навіть у самий розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, коли її трибуну українські опозиціонери вирішили використати для відстоювання автономних прав Гетьманщини²⁷⁹, Катерина II у листі до Рум’янцева відзначала, що вона не дуже й то занепокоєна депутатськими наказами, які містили “...умоначертання прежних времен, кои несомненно исчезнут, понеже ни вы, ни Я, не дадим им никакого уважения тут (у комісії)...”²⁸⁰.

Крім ігнорування невігідних для царського двору проектів і пропозицій, в арсеналі російської влади була і звична практика розігрування карти соціальних протиріч. Щоправда, якщо в роки гетьманування І.Виговського чи П.Полуботка уряди Олексія Михайловича та Петра I, як зазначалося вище, апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб зробити більш поступливою його еліту, то в часи Катерини II офіційний Санкт-Петербург загравав з козацькою старшиною та шляхтою, надаючи їм можливість у разі лояльного ставлення до царської влади отримати російське дворянство. Таким чином, втрата виняткових політичних прав в Гетьманщині компенсувалася гарантуванням широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби в межах усїєї імперії.

З ліквідацією українського гетьманства російське керівництво приступило до відмежовування старшини від рядового козацтва. Одним із помітних кроків на цьому шляху стала остаточна ліквідація принципу виборності старшин на нижчому, сотенному рівні. Старшинські двори нарешті було звільнено від постойв російських військ. Унормовано надання козацьким урядникам табельних чинів тощо²⁸¹.

Переломним у ході юридичного відмежовування козацької старшини від решти загалу став 1767 р., коли козацька еліта отримала право обирати предводителів, депутатів у Законодавчу комісію та брати участь в її роботі на тих же підставах, що й російські дворяни. З цього часу українська старшина могла посылати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат²⁸².

А ще перед тим (з листопада 1766 р.) уряд Катерини II дозволив старшинам купувати вотчинні села. Цим самим було започатковано юридичне, правове закріплення за козацькою елітою прав загальноімперського нобілітету як кріпосників. Завершення ж цього процесу знаменував указ імператриці від 3 (14) травня 1783 р., що повною мірою реставрував на землях Лівобережної України кріпосне право. Серією указів та розпоряджень середини—другої половини 1780 р. на українське шляхетство було поширено дію Жалуваної грамоти Катерини II дворянству від 1785 р.

Проведені урядом Катерини II політичні заходи та створені соціальні умови для зниження політичної активності позбавленої власної державності української старшини вже на початку 1780 р. забезпечили необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель імперією, яка стала реальністю в січні 1782 р., коли землі Лівобережної України як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були включені до її складу. Суспільно-політичне життя в цих намісництвах організовувалось згідно з положеннями губернської реформи 1775 р.